

दृष्टिकोन विकास : आरोग्य हक्क, समता व समानता, लिंगभाव

‘आरोग्य सेवांचे विकेंद्रित नियोजन’ या कोर्ससाठीचे मॉड्युल-१

साथी प्रकाशन

Support for **A**dvocacy & **T**raining to **H**ealth **I**nitiatives
(Action Centre of Anusandhan Trust evolved from CEHAT)

दृष्टिकोन विकास : आरोग्य हक्क, समता व समानता, लिंगभाव

‘आरोग्य सेवांचे विकेंद्रित नियोजन’ या कोर्ससाठीचे मॉड्युल- 9

संकलन

डॉ. योगेंद्र घोरपडे

डॉ. नितीन जाधव

शकुंतला भालेराव

संपादन सहाय्य

डॉ. अभय शुक्ला

डॉ. नीलांगी सरदेशपांडे

डॉ. धनंजय काकडे

साथी प्रकाशन

Support for **A**dvocacy & **T**raining to **H**ealth **I**nitiatives

(Action Centre of Anusandhan Trust evolved from CEHAT)

- **संकलन-लेखन**

डॉ. योगेंद्र घोरपडे

- **संपादन सहाय्य**

डॉ. अनंत फडके

- **प्रकाशक**

साथी

फ्लॉट नं. ३ व ४, अमन ई टेरेस, प्लॉट नं. १४०,

डहाणूकर कॉलनी, कोथरूड, पुणे - ४११ ०२९

दूरध्वनी क्रमांक - २५४५१४१३, २५४५२३२५

ई-मेल : cehatpun@vsnl.com

वेब साईट : www.sathicehat.org

- **अर्थसहाय्य**

अलायन्स फॉर हेल्थ पॉलिसी अॅन्ड सिस्टीम रिसर्च, जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)

- **तांत्रिक सहाय्य**

डॉ. भुपिंदर कौर औलख

या कोर्सविषयी थोडक्यात...

आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा घडविण्यासाठी, आरोग्य यंत्रणा व जनतेमध्ये संवादाची प्रक्रिया घडविण्यासाठी, आरोग्य यंत्रणेचे जनतेप्रती उत्तरदायित्व व आरोग्य सेवांमधील पारदर्शकता वाढावी यासाठी महाराष्ट्रामध्ये 'राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान' अंतर्गत 'आरोग्य सेवांवर लोकाधारित देखरेख' प्रक्रिया जून २००७ सालापासून केंद्र सरकारमार्फत प्रायोगिक तत्वावर अमरावती, नंदुरबार, उस्मानाबाद, पुणे आणि ठाणे या पाच जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात आली आहे. लोकांचा सहभाग केवळ देखरेखीपुरता मर्यादित न ठेवता आतापर्यंत केलेल्या देखरेखीचा पुढचा टप्पा म्हणून लोकांनी आरोग्य सेवांच्या नियोजनातही सहभाग घ्यावा याची आवश्यकता आहे. या संदर्भात जिल्ह्यांना केंद्रस्थानी ठेवून जिल्हानिहाय आरोग्य सेवांचे नियोजन करण्याची प्रक्रिया सुरु झालेली आहे. परंतु ही प्रक्रिया नवीन तसेच गुंतागुतीची आहे. तसेच नियोजनाबाबत गाव आरोग्य पाणीपुरवठा पोषण व स्वच्छता समित्यांच्या प्रशिक्षणांचा कार्यक्रम काही प्रमाणात राबवण्यात आला. मात्र योग्य तऱ्हेने नियोजन करण्यासाठी अधिक प्रशिक्षणाची गरज आहे असे जाणवते.

या पार्श्वभूमीवर माहितीवर आधारित आरोग्य सेवांचे नियोजन कसे करावे याचे प्रशिक्षण देण्याकरिता हा कोर्स सुरु करण्यात येत आहे. हा कोर्स आरोग्य सेवांच्या लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया चालू असलेल्या ५ जिल्ह्यातील (पुणे, ठाणे, नंदुरबार, अमरावती, उस्मानाबाद) जिल्हा व तालुका स्तरावरील आरोग्य सेवांच्या नियोजनात सहभागी व्यक्तींना उपयुक्त ठरेल जसे DPM, THO व प्रा.आ. वैद्यकीय अधिकारी, सामाजिक संस्था/संघटनांचे सभासद व पंचायत राज समित्यांचे प्रतिनिधी.

हा कोर्स 'साथी' व 'महाराष्ट्र राज्य आरोग्य यंत्रणा संसाधन केंद्र' (SHSRC) (आरोग्य सेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रकल्पाची राज्य समन्वयक संस्था) यांच्या संयुक्त विद्यमाने राबवण्यात येत आहे. या कोर्सला राष्ट्रीय स्तराहून राष्ट्रीय आरोग्य यंत्रणा संसाधन केंद्र NHSRC व PHRN यांची मदत मिळत आहे. कोर्सला जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) आर्थिक सहकार्य देत आहे. हा कोर्स मुख्यत्वे दूरस्थ शिक्षण (distance-learning) प्रकारचा असून एक वर्षाच्या कालावधीत अंदाजे ४ संपर्क सत्रांचा (contact session) समावेश करण्यात येणार आहे. प्रत्येक संपर्क सत्र हे २ ते ३ दिवसांचे असेल. यात सहभागी प्रतिनिधींना प्रशिक्षण तसेच कोर्स संबंधी प्रशिक्षण साहित्य देण्यात येईल. संपर्क सत्र मुख्यतः पुणे येथे आयोजित करण्यात येतील. सदर कोर्ससाठी कुठल्याही प्रकारचे शुल्क आकारले जाणार नाहीत, सहभागी प्रतिनिधींना संपर्क सत्रांसाठी प्रवास खर्च दिला जाईल, याच प्रमाणे कोर्ससंबंधी प्रशिक्षण साहित्य निःशुल्क देण्यात येतील.

या कोर्ससाठी ५ जिल्ह्यातील आरोग्य विभागाच्या अधिकाऱ्यांचाही सहभाग असेल. या कोर्समध्ये सहभागी सर्व प्रतिनिधी पुढील वर्षीच्या (PIP) मध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे योगदान देऊ शकतील अशा प्रकारे या कोर्सचे नियोजन करण्यात आलेले आहे.

या मार्गदर्शिकेविषयी थोडक्यात...

‘राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मिशन’ अंतर्गत ग्रामीण क्षेत्रातले आरोग्यविषयक प्रश्न ठळकपणे मांडण्यासाठी तसेच सोडवण्यासाठी आरोग्य सेवांचे नियोजन विकेंद्रित पद्धतीने करण्यास सुरुवात झालेली आहे. परंतु विकेंद्रित नियोजनाची प्रक्रिया आपल्या सर्वांनाच नवीन तसेच थोडी गुंतागुंतीची वाटते. म्हणून या प्रक्रियेला सुलभ व अधिक परिणामकारक बनविण्याचा प्रयत्न या मार्गदर्शिकेद्वारे करण्यात आलेला आहे. आरोग्य सेवांचे नियोजन करण्यापूर्वी आरोग्याची खऱ्या अर्थाने व्याख्या कशी करावी? आरोग्यावर परिणाम करणारे आधारभूत घटक कोणते? समाजातील सामाजिक, आर्थिक विषमता, त्यांचा व्यक्तीच्या आरोग्यावर काय दुष्परिणाम होतो व त्यांना कमी तसेच प्रतिबंधित करण्यासाठी हक्काधारित दृष्टिकोनातून बघण्याची कशी गरज आहे याबद्दलची माहिती असणे अत्यंत गरजेचे आहे. ती आपण या मार्गदर्शिकेद्वारे करण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. प्रत्येक नागरिकाचे आरोग्य अबाधित राखणे हे शासनाचे कर्तव्य तसेच जबाबदारी असते. शासनाचे नागरिकांच्या आरोग्याप्रती असलेले दायित्व व त्याची पूर्तता करून घेण्यासाठी नागरिकांना हक्काचा वापर कसा करता येईल याचा ऊहापोह या मार्गदर्शिकेत करण्यात आलेला आहे.

आपल्या संविधानाने सर्वांना सन्मानपूर्वक जगण्याचा समान हक्क बहाल केलेला आहे. सन्मानपूर्वक आयुष्य जगण्यासाठी ते निरोगी असणे गरजेचे आहे. म्हणूनच सर्वांना आरोग्य तसेच आरोग्य सेवा मिळण्याचाही समान हक्क आहे. त्यातच आरोग्य हा राज्य शासनाच्या अखत्यारातील मुद्दा असल्याने नागरिकांच्या आरोग्याची जबाबदारी राज्य शासनावर असते. केवळ पैशाअभावी कुणीही औषधोपचारापासून वंचित राहू नये, याची जबाबदारीही शासनाची असते. म्हणूनच आरोग्याला हक्काधारित दृष्टिकोनातून बघण्याची गरज आहे.

प्रत्येक राष्ट्राची प्रगती ही त्या देशातल्या नागरिकांची गुणात्मकता व कृतिशीलता यावर अवलंबून असते. नागरिकांची गुणात्मकता व कृतिशीलता ही त्यांच्या आरोग्यावर अवलंबून असते, तर व्यक्तीचे आरोग्य हे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक तसेच भौगोलिक परिस्थिती आणि पुरवण्यात येणाऱ्या आरोग्य सेवांवर अवलंबून असते.

समाज लोकांच्या समुदायांनी बनतो. त्यात नानाविध प्रकारचे गट आपल्याला दिसून येतात. तसेच आपल्या समाजात कमालीची विषमताही दिसून येते. यात स्त्री, पुरुष, गरीब, श्रीमंत, अनेक धर्मांची, पंथांची लोकं ग्रामीण, शहरी व दुर्गम भागात राहताना दिसून येतात. समाजात जशी विविधांगी व्यक्ती दिसून येतात तशीच त्यांची विविधांगी जीवनपद्धती देखील असते. प्रत्येकाचे सभोवतालचे वातावरण, त्याची सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक स्थिती, शैक्षणिक पात्रता, जात, धर्म, लिंग, अपंगत्व इत्यादी, व्यक्तीच्या आरोग्यावर सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम करीत असतात. अनेक संशोधनावरून असे स्पष्ट होते की, ज्यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती चांगली असेल, जे शिक्षित असतील, ज्यांना घरात तसेच समाजात निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असते, अशा व्यक्तींना आपले जीवन सुरळीत व निरोगी जगण्याची जास्त संधी मिळते/ शक्यता असते. या उलट गरीब, कनिष्ठ जातीतील, अल्पसंख्यांक, अपंग, अशिक्षित, दुर्गम भागात राहणारे व स्थलांतरित व्यक्तींना आरोग्य विषयक समस्या जास्त प्रमाणात असतात. त्यात स्त्रियांची अवस्था तर

अधिकच बिकट, याचे कारण, आपला समाज पुरुषसत्ताक आहे. प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांचीच मक्तेदारी दिसून येते. घरात तसेच समाजात स्त्रियांना सतत दुय्यम स्थान दिले जाते. स्त्रियांना घरात तसेच समाजातून मिळणाऱ्या वागणुकीतून व पिळवणुकीतून वेगवेगळ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळेच स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेत अधिक उपेक्षित (vulnerable) असतात. स्त्रियांचे आरोग्यविषयक वेगळे प्रश्न आहेत, तेव्हा त्यांच्या आरोग्यासाठी काही विशिष्ट उपाययोजना करण्याची नितांत आवश्यकता असते.

समाजात आणखी एक विरोधाभास दिसून येतो. ज्यांना योग्य सोयी सुविधा, औषधोपचाराची गरज असते, त्यांना ते न परवडण्यामुळे रोगांना बळी पडावं लागतं, तर काहींना गरज नसतांनाही प्रचंड सोयी सुविधा केवळ त्यासाठी पैसे मोजण्याची क्षमता असल्यामुळे उपलब्ध होतात. समाजातील विषम तत्त्व जसे त्या त्या गटातील लोकांच्या आरोग्यावर परिणाम करतात तसेच त्या त्या गटातील ही विषमता कमी करण्यासाठी गरजेनुसार विशिष्ट उपाययोजना करण्याची आवश्यकता असते. समतेचे दोन तत्त्व- समान गरजांसाठी समान संसाधन, अधिक गरजांसाठी अधिक संसाधन. समतेच्या दृष्टिकोनातून बघता ज्यांना जास्त गरज त्यांना जास्त सोयी अशी उपाययोजना कसे गरजेचे आहे व ते कसे करावे याबद्दलची माहिती आपण या मार्गदर्शिकेमध्ये करून घेणार आहोत.

विकेंद्रीतरित्या माहितीवर आधारित आरोग्याचे नियोजन करतांना आपापल्या परिसरात आरोग्याची स्थिती कशी आहे हे जाणून घ्यावे लागेल. माहितीवर आधारित विकेंद्रित आरोग्याचे नियोजन करतांना समाजातील सामाजिक, आर्थिक विषमता, त्यांचा व्यक्तीच्या आरोग्यावर होणारा काय दुष्परिणाम होतो व त्यांना कमी तसेच प्रतिबंधित कसे करावे याबद्दलची माहिती असणे गरजेचे आहे. म्हणूनच या मॉड्युलमध्ये सुरुवातीला आपण मानवी हक्कांची संकल्पना, व आरोग्याला हक्काधारित दृष्टिकोनातून कसे बघता येईल याबद्दल चर्चा करणार आहोत. तसेच समता, समानता व आरोग्यविषयक विषमता म्हणजे काय? त्यांचा आरोग्यावर काय परिणाम होतो? लिंगभाव म्हणजे काय? स्त्री आरोग्यासंबंधीचे प्रश्न कोणते? त्यांना दूर करण्यासाठी आपापल्या पातळीवर विकेंद्रीतरित्या आरोग्याचे नियोजन करून कसे सोडवायचे याबद्दलची माहिती करून घेण्याचा प्रयत्न घेऊया.

अनुक्रमणिका

विभाग १- हक्काधारित दृष्टिकोनातून आरोग्य	९-३०
प्रकरण १- हक्काधारित दृष्टिकोनातून आरोग्य	१०
प्रकरण २- मानवी हक्क व आरोग्य	१३
प्रकरण ३- आरोग्य सेवा व आरोग्याचा हक्क	१६
प्रकरण ४- रुग्ण-डॉक्टर संबंधातील हक्क व जबाबदाऱ्या	२४
विभाग २- दृष्टिकोन विकास: समता व समानता	३१-४५
प्रकरण १- समता व समानता दृष्टिकोनातून विकेंद्रित नियोजन	३२
विभाग ३- लिंगभाव आणि आरोग्य	४६-६५
प्रकरण १- लिंगभाव आणि आरोग्य	४८
प्रकरण २- लिंगभाव आणि आरोग्य विषमता	५२
प्रकरण ३- आरोग्य यंत्रणेचा स्त्री आरोग्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन	५७
प्रकरण ४- संवेदनशील आरोग्य यंत्रणा व कार्यक्रमासाठी आपण हे करू शकतो	५९
परिशिष्ट	६६-६७